

Галина Поперечна

ПОПЕРЕЧНА Галина Антонівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії Тернопільського національного педагогічного університету імені В.Гнатюка. Сфера наукових інтересів – історія української філософії, філософська антропологія.

РЕЛІГІЙНО-АНТРОПОЛОГІЧНА СПРЯМОВАНІСТЬ КРИТИКИ МАТЕРІАЛІЗМУ В ФІЛОСОФІЇ МИСЛИТЕЛІВ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНО- АКАДЕМІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Стаття присвячена розгляду характеру й особливостей сприйняття представниками київської духовно-академічної школи основних положень матеріалізму як однієї з течій у філософії XIX ст.. Особливу увагу відводиться аналізу поглядів В.М.Карпова, С.С.Гогоцького, П.Д.Юркевича на історичні корені та вихідні начала матеріалізму, специфіку розв'язку ним головних філософських проблем – пояснення світу, Бога, джерел і способів пізнання, сутності людини, моралі, а також причин та наслідків поширення матеріалістичних тенденцій. Показано, що критика ідей матеріалізму представниками київської духовно-академічної традиції здійснюється з теїстичних позицій, а кульмінаційним моментом протистояння цих напрямків є розуміння людини, змісту і значення духовного в її житті.

***Ключові слова:** філософія, ідеалізм, реалізм, матеріалізм, сенсуалізм, душа, матерія, антропологія.*

Актуальність. У вітчизняній філософській літературі питанню протистояння духовної та матеріалістичної традиції було приділено немало уваги. Його свого часу в своїх цілях вміло використовували радянські ідеологи для висвітлення процесу формування і розвитку матеріалістичних тенденцій та поширення марксистсько-ленінської філософії. Ця проблема є однією зі складових історико-філософського процесу в фундаментальних працях В.Зеньковського, Г.Шпета, Д.Чижевського. В останні десятиліття вона здебільшого привертає увагу в контексті дослідження філософії представників Київської ду-

© Г. А. Поперечна, 2013

ховної академії (Н.Мозгова, М.Ткачук, М.Лук, І.Огородник, А.Тихолаз та ін.). Проте й досі в ній залишається багато нез'ясованого, такого, що потребує додаткового висвітлення й оцінки з позицій сучасності.

Метою статті є виявлення характерних тенденцій критики основних положень матеріалізму в філософії найбільш відомих представників київської духовно-академічної традиції. Відповідно до вказаної мети, *об'єктом* дослідження є погляди мислителів КДА на сутність і значення філософії матеріалізму; *предметом* – особливості аналізу й оцінки матеріалізму, характерні для київської духовно-академічної школи.

Звернення до творчої спадщини представників Київської духовної академії показує, що їх інтерес до матеріалізму зростає в міру розповсюдження ідей останнього в тогочасній Російській імперії. Так, у Скворцова, першого викладача філософських дисциплін у Київській духовній академії, ця тема практично відсутня, якщо не брати до уваги його ставлення до деїзму та натуралізму.

Значно більше уваги відводиться матеріалізму в роботах В.Карпова. Щоправда, ця тема є дотичною в контексті вирішення ним завдання створення проєктів філософії і психології, вчення про людину. Так, у «Вступі до філософії» (1840 р.) він зазначає, що характер і спрямування філософської системи залежить від вибору основного положення, з якого розвивається погляд на буття. Аналізуючи традиційні в історії філософії начала, мислитель зосереджується на двох головних – реальному (матеріальному) та формальному. Перший підхід, на його думку, хибує тим, що допускає пояснення природи і світу на підставі особистих уявлень автора, містить багато довільного та суб'єктивного, а тому не може бути покладений в основу філософії. «Матеріальні начала, на яких багато філософів стародавнього і нового світу вибудовували свої системи, не заслуговують назви істинних начал філософії. З атомами, з первісною матерією, навіть з якою б то не було силою або поєднуються відомі поняття, або не поєднуються; в останньому випадку ці начала – чисті припущення і так само не мають значення в об'єкті, як абсолютна істина в суб'єкті; в першому вони виводяться з меж світу матеріального і, вступивши в царину розсудку, нічим не відрізняються від звичайних понять а через це стають вже не стільки началами буття, скільки символами пізнання» [3, с.118]. Така позиція, вважає філософ, не тільки не дає можливості пояснити світ, а лише збільшує зміст і обсяг філософського знання, розширює коло його проблем.

Задля справедливості варто відзначити, що Карпов не погоджується також і з тими філософами, які віддають перевагу протилежному началу – формальному. Віддаючи належне логічній довершеності та-

ких систем, він відзначає, що загалом вони виражають суху і безплідну філософію, яка не досягає поставленої мети. Звідси мислитель приходить до висновку, що акцент на одній стороні дійсності приводить до нехтування іншої, а тому не відображає реального стану світу. Саме такою однобічністю, сліпим слідуванням одній ідеї хибують, на його думку, вчення про людину Локка і Канта. Перший з них заперечував у душі наявність уроджених ідей, а відтак не допускав внутрішнього законодавства, яке направляє людину до істини і добра; другий, навпаки, недооцінивши роль чуття в житті людини, перетворив на абстрактний егоїстичний розум її діяльне начало.

Власне, розуміння людини є основною причиною незгоди Карпова з матеріалістичними тенденціями в філософії та психології. На його переконання, людину не можна розглядати тільки як тілесну чи тільки як духовну істоту, вона є буттям, яке поєднує в собі і те, й інше. Те саме слід сказати і про людську діяльність, яка також за своїм характером не є ні чисто фізичною, ні чисто духовною. За Карповим, людська сутність проявляється в трьох головних видах життя: в мисленні розсудку, в діяльності волі та в почуваннях серця. Всі ці види людського буття розвиваються з духовного й тілесного і складають єдиний нероздільний суб'єкт, що знаходить своє відображення в свідомості. Наполягаючи на розумінні людини як істоти, в якій гармонійно поєднуються духовне і тілесне, він прагне показати зміст і значення духовного в її житті.

Обґрунтовуючи необхідність психології як науки, що займається вивченням фактів самопізнання та внутрішнього досвіду, Карпов у «Вступній лекції в психологію» підкреслює: пізнавати людину, спираючись лише на результати зовнішнього досвіду, не достатньо. Це яскраво підтверджує філософія таких мислителів, як Демокрит, Епікур, Гельвецій, Гольбах, Ламетрі та ін., яка не тільки не дала належного пояснення людини, але й привела до спотворення її духовної природи: «матеріалізм, безумовно віруючи лише у свідчення чуттєвого споглядання, вважає в якості незаперечної аксіоми, що все існуюче є матерією і, підводячи під цей загальний засновок сутність душі, приходить до висновку, що і душа матеріальна» [4, с. 205]. У цьому контексті мислитель намагається знайти причини зростання впливу матеріалістичних тенденцій в поясненні людини. До таких він відносить занепад релігійного почуття (особливо серед інтелігенції), розвиток егоїзму в громадянських відносинах, нестримне прагнення населення до розкоші та чуттєвих насолод. Водночас і сам матеріалізм, вважає філософ, є причетним до поширення подібних явищ, позаяк: «Всім цим прагненням матеріалізм намагається надати вигляд законності, зловжива-

ючи визначними сьогодні успіхами природничих наук, через довільне застосування їх досліджень у тій царині людського життя, яка цими дослідженнями ніяким чином не може бути пояснена» [4, с.205 – 206].

Зв'язок матеріалізму з природознавством привертає увагу Карпова не лише в контексті його антропології, але і в процесі вирішення ним основних онтологічних і гносеологічних проблем. Констатуючи факт зростання ролі та значення природничо-наукового знання в поясненні світу, він висловлює занепокоєння тим, що подібний підхід, претендуючи на об'єктивність і універсальність, практично усуває з нього справжню причину всього існуючого – Творця. При цьому, зазначає філософ, не береться до уваги, що кожна наука завжди має справу лише з окремою, характерною їй чуттєвоосязною сферою дійсності, знання якої не можуть поширюватись на буття в цілому. Без внутрішньої єдності досягнення природничих наук залишаються простим нагромадженням фрагментарних та розрізаних відомостей, яке при першій-ліпшій критиці розпадається, не маючи твердого підґрунтя чи міцного фундаменту. На його переконання, єдності розрізаним науковим знанням може надати тільки духовна основа. Відтак Карпов приходить до висновку, що пізнання світу повинно починатися з пізнання самого себе – того, що найближче людській свідомості, а дослідження світу явищ як таке, що доступне передовсім нашим органам чуття, має складати уже наступний крок пізнання: «Все, що існує за межею свідомості, може бути тільки пізнішим плодом досліджень, а не першим їх результатом; все, що існує поза людиною, значно ближче її чуттям і несвідомим прагненням її духу, аніж її свідомості» [3, с.183].

В поле критики Карпова потрапляють не лише основні ідеї матеріалістичного вчення, але й ті, хто сліпо піддається його впливу і переконаний у його правильності. Не сприймаючи іншої життєвої позиції, матеріалісти називають «рутинерами» всіх, хто має відмінні від них погляди. Відтак не дивно, що нетерпимість, нігілізм, войовничість стали звичними, ба навіть модними нормами поведінки. На підставі власних спостережень мислитель приходить до переконання, що сконцентрованість на явищах чуттєво-матеріального світу породжує в людському дусі суперечності та скептицизм, руйнівним чином впливає на морально-релігійні основи життя людини, а відтак неминуче веде до бездуховності. Висловлюючи занепокоєння з цього приводу, він наголошує, що філософії необхідна віра в Бога, звідси релігію вважає основним фактором, який здатний протистояти поширенню подібних тенденцій.

Дати об'єктивну характеристику філософії матеріалізму, з'ясувати його корені, місце та роль в історико-філософському процесі нама-

гається і автор першої на теренах Росії філософської енциклопедії С.С.Гогоцький. Передовсім варто зазначити, що цей мислитель не вважає матеріалізм самостійним напрямом. Виділяючи, услід за Карповим, в філософії Нового часу дві основні течії – реалізм та ідеалізм, він наголошує на їх неоднорідності. Так, у реалізмі, на його думку, слід розрізняти три стадії: емпіризм, сенсуалізм та матеріалізм. Ключовою фігурою на етапі емпіризму є Бекон, Локк та Кондільяк – найвиразнішими постатями сенсуалізму, а найбільш типовими представниками матеріалізму – Гольбах, Гельвецій, Ламетрі. Витоки реалізму мають свій початок у постановці головних питань новоєвропейської гносеології, зокрема, вони стосуються питання про походження ідей. По-суті, це була реакція на крайнощі декартового дуалізму. Відкидаючи припущення про вроджені ідеї, представники реалізму виводили людське знання з досвіду або чуття. Однак поштовхом для крайнього реалізму мислитель вважає саму філософію Декарта, яка актуалізувала питання про співвідношення ідеального і матеріального начал. Водночас, зазначає Гогоцький, у ній спостерігається певна перевага тілесної субстанції над духовною. Визнання мислячої субстанції вищою є досить голосливим у Картезія: вона виглядає самотньою і бездіяльною супроти оточуючого нас життя, що підлягає дії механічних законів. Саме це протиставлення двох субстанцій привело згодом до протиставлення метафізики і вчення про матеріальний світ: з одного боку вчення про Бога, доведення буття Бога та характеристика його атрибутів, а з другого – вчення про світ, в якому немає нічого, що б доводило присутність Бога у світі та його керівництво світовими процесами. Спроби подолати цей дуалізм привели до ще більшого їх протиставлення і виявилися ще більш однобічними. Та й сам ідеалізм, певною мірою сприяв поширенню матеріалізму своєю недооцінкою досліджень фізичної природи. В результаті історичного розвитку реалізм набув своєї крайньої форми – матеріалізму, для якого основоположною стала теза про те, що існує тільки матерія.

Як і Карпов, Гогоцький намагається продемонструвати однобічність такої філософії в царині онтології та гносеології: виходячи з одиничних і розрізнених даних і заперечуючи організований вплив внутрішнього агента на зміст, який визначається чуттями, представники реалізму XVII–XVIII ст. не змогли виробити цілісного поняття про світ. «Наскільки необхідні і цінні експериментальні дані про явища природи, але рішучий і грубий філософський реалізм не може в них шукати собі опори; безперечне значення їх стосується тільки своїх окремих сфер або допомоги одних з них іншим; цілісне ж поняття про знання, про життя і сенс його можливе тільки в ігнорованому поді-

бним реалізмом самосвідомому її центрі, навіть якби цей центр і не мав абсолютного і творчого значення» [2, с.42].

Характеризуючи в «Філософському лексиконі» поняття матерії, Гогоцький наголошує на складності його розуміння і зазначає, що остаточно наукове його вирішення навряд чи можливе: у різних мислителів воно розв'язується по-різному. Однак з кінця XVIII, у зв'язку з успіхами в дослідженні матеріальних процесів дедалі чіткішою стає тенденція до своєрідного обоження матерії та визнання її єдиним началом, що лежить в основі буття. Такий підхід філософ вважає хибним і неприпустимим: «На основі поняття про речовину не можна конструювати чи вивести всі явища життя» [1, с.406]. Передовсім, підкреслює він, не можна ставити в залежність від матерії прояви душевної діяльності, так само як не можна з нього вивести і поняття мислячого суб'єкта. Не залишається поза увагою мислителя і той факт, що матеріалісти нерідко вдаються до хитрості: виходячи з матеріального начала та прагнучи пояснити внутрішній зв'язок між речовиною і духом, вони часто змішують фізичне та метафізичне, наділяючи матерію метафізичними властивостями. Зміна розуміння сутності і значення матерії зумовила зміну розуміння змісту і завдання філософії. У зв'язку з цим Гогоцький наголошує, що завдання філософії полягає не в дослідженні матерії, сил і законів фізичної природи чи будови якого-небудь організму і його функцій, а у визначенні відношення доступної нам сукупності явищ і витворів природи до людського самопізнання [2, с.82-83].

Головним недоліком матеріалізму філософ вважає те, що він практично не має успіхів у сфері антропологічних досліджень, зокрема в їх центральній частині – психології, яка передбачає утворення цілісного поняття про послідовний порядок проявів душевно-тілесного життя людини. Якщо Локк, Кондільяк, певною мірою Вольтер ще визнавали буття духовної субстанції як субстанції і обмежувалися частковими питаннями – про походження ідей, про людський розум, то прихильники матеріалізму, ототожнюючи обидві сторони людського ества, стали наголошувати на бутті лише матеріальної субстанції і заперечувати існування душі.

Неправильне тлумачення природи людини та співвідношення психічного і фізіологічного стало наріжним каменем полеміки Юркевича з Чернишевським і викликало в київського професора бажання дослідити історичні корені, характер та гносеологічні можливості матеріалізму. Виходячи з розуміння філософії як типу знання, що відображає певні настрої, потреби та життєві цінності епохи, Юркевич переконаний, що матеріалізм є своєрідною на них відповіддю. З іншого боку, будь-який філософський напрям завжди має своє підґрунтя

в історії філософії та причини, що актуалізують його появу. Одну з таких причин мислитель убачає в однобічності філософії Гегеля, спотвореному використанню його діалектики, що зумовило протилежний результат і викликало недовіру до ідеалістичної філософії як абстрактної науки про мислення. Матеріалізм, на його думку, якраз і постає як своєрідна форма критичного переосмислення попередньої філософії, як філософія, «яка уявляє, що стоїть на ґрунті досвіду і спирається у своїх висновках не на чисте мислення, а на чисте споглядання» [9, с. 194]. Популярності матеріалізму сприяє поширений у нову епоху погляд на світ як на утворення, в основі якого лежить проста пасивна матеріальність, а також прагнення пояснити всі прояви життя на кшталт механістичних відношень матеріальних частин машини. «Ненаситна спрага знання, прагнення зробити все буття прозорим, не залишивши жодного пункту в дійсності не розкладеним, не виведеним, прагнення розраховувати і передбачати мислено будь-яке явище та його майбутнє з математичною точністю, – ось ті психічні мотиви, які на нашу думку, обумовлюють явище матеріалізму в наш час» [9, с. 196–197], підсумовує філософ.

Відзначаючи, що матеріалізм має право на існування, як і те, що в кожну історичну епоху він відіграє певну роль, Юркевич указує на істотні відмінності матеріалістичних учень античності та матеріалізму новітньої доби. Якщо перший не був стимулятором знання і мав переважно моральне значення – був засобом заспокоєння людини на тлі розгубленості і руйнування античного полісу, то основною ознакою матеріалізму XVIII – IX ст. є войовничість; це світогляд, що прагне вирвати людину з-під влади авторитетів та традицій і спонукає її на боротьбу з ними за нові інтереси. Античний матеріалізм навчав, що істина закрита, недоступна, сучасний, навпаки, наголошує на тому, що істина відкрита і доступна людині, позаяк у матеріальному світі немає нічого, що було б недоступно людському пізнанню та сприйняттю. Суттєво відрізняється також і тлумачення центральної категорії матеріалізму – матерії. Попередній матеріалізм від Платона до Гегеля наділяв матерію негативними визначеннями, сучасний же, навпаки, надає їй позитивних характеристик. І, насамкінець, античний матеріалізм не виражав ворожого ставлення до метафізики, сучасний же прагне обігнати її, і, звинувачуючи в мрійництві та агностицизмі, ставить під сумнів необхідність її існування.

Претендуючи на науковість, матеріалізм звертається до засобів і методів, які зовсім не можуть бути використані для вирішення філософських проблем. Обіцяючи пояснити їх, він по суті нічого не пояснює, позаяк хоче це зробити, зосередившись на найпримітивнішому пункті

в явищах дійсності та використовуючи методи й досягнення природознавства, знайти перехід від явищ фізіологічних до психічних, виходячи з переконання, що другі відрізняються від перших лише складністю елементів. У відповідь на це київський філософ утверджує: «Світ не є соборним місцем, на якому сходяться зовнішні причини і обставини, щоб народжувати явище, яке підлягає нашому спостереженню; він є змістом, визначеним в собі внутрішньо, так, що явище, народжуване зовнішніми причинами, тим не менше носить на собі тавро ідеї, тим не менше може бути розумним і доцільним» [9, с. 228]. Фізична матерія не може розглядатися як буття метафізичне, матеріальне начало не може бути джерелом життя, а механічна сила внутрішньою живою силою, підкреслює Юркевич. Відтак, завдання філософії полягає не у вивченні місця, значення і меж досвіду, а в тому, щоб, переробляючи дані досвіду, шукати можливості внутрішнього переходу від одного явища до іншого.

Поклавши в основу свого вчення про людину вироблену природничими науками ідею єдності людського організму, матеріалізм зосереджується головним чином на її зовнішньому бутті. Акцентуючи увагу тільки на зовнішньому, він знає душу лише як об'єкт, але ніяк не суб'єкт. Відтак цей напрям залишається байдужим до на найважливіших потреб людського духу та не здатний пояснити походження й ідеальний зміст душевних явищ. Спроби вивести їх з простої видозміни, ускладнень і перетворень фізіологічних явищ Юркевич оцінює як неспроможні: не можна вважати нервові процеси причиною і джерелом душевних явищ. Факти фізіології ще нічого не говорять про начало і походження душевної діяльності, а лише свідчать про те, що «психічні процеси виникають в бутті не випадково, не за абсолютним свавіллям душі, не як привиди, які не мають визначеного, раз і назавжди вибраного місця в дійсності, але що вони входять в велику систему світу як її частина і пов'язані з нею порядком і закономірністю необхідно» [9, с.209]. Це означає, що з'ясувати питання про походження людського духу, його відношення до загального і цілого, визначити його місце в нескінченному ланцюгу буття можна лише на метафізичних началах, виходячи з внутрішнього досвіду.

Висновок. На підставі викладеного матеріалу стає очевидним, що представники київської духовно-академічної традиції одними з перших у вітчизняній філософській думці піддали критиці однобічність філософських систем, в яких віддається перевага матеріальному чи формальному началу, спробували довести, що успіхи природничо-наукових досліджень не можуть бути довільно застосовані до вирішення головної проблеми філософії – людини. Акцентуючи увагу на тому,

що матеріалістичні тенденції суперечать догматам християнства і моральним вимогам людської природи, вони доводять значення духовного ества людини, в пізнанні якого головну роль відіграє самопізнання.

Література

1. *Гогоцький С.С.* Материя. /С.С. Гогоцький // Философский лексикон. – К., 1866. – Т.ІІІ. – С. 404 – 409.
2. *Гогоцький С.С.* Философия XVII и XVIII веков в сравнении с философиею XIX века и отношение той и другой к образованию. Выпуск первый. / С.С. Гогоцький. – К., университетская типография, 1878.
3. *Карпов В.Н.* Введение в философию / Карпов В.Н. Избранное. – СПб.: Тропа Троянова, 2004. – С.59 –196. – ISBN 5 – 89798 – 4.
4. *Карпов В.Н.* Вступительная лекция в психологию / Карпов В.Н. Избранное. – СПб.: Тропа Троянова, 2004. – С.199 – 250. – ISBN 5 – 89798 – 4.
5. *Карпов В.Н.* О самопознании / Карпов В.Н. Избранное. – СПб.: Тропа Троянова, 2004. – С. 251 – 279 с. – ISBN 5 – 89798 – 4.
6. *Мозгова Н.Г.* Київська духовна академія, 1819 – 1820: Філософський спадок / Н.Г. Мозгова – К.: Книга, 2004. – 320 с. – ISBN 966-8314-09-3.
7. *Шпет Г.Г.* Очерк развития русской философии.// Г.Г. Шпет. Сочинения. – М.: Правда, 1989. – С. 11 – 345.
8. *Юркевич П. Д.* Из науки о человеческом духе / П.Д.Юркевич // Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – С. 104 – 193.
9. *Юркевич П.Д.* Материализм и задачи философии / П.Д.Юркевич // Философские произведения. – М.: Правда, 1990. – С. 193 – 245.

Поперечная Г.А.

РЕЛИГИОЗНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ КРИТИКИ МАТЕРИАЛИЗМА В ФИЛОСОФИИ МІСЛИТЕЛЕЙ КИЕВСКОЙ ДУХОВНО-АКАДЕМИЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ

Статья посвящена рассмотрению характера и особенностей восприятия представителями киевской духовно-академической школы основных положений материализма как одного из направлений в философии XIX века. Особенное внимание уделено анализу взглядов В.Н.Карпова, С.С. Гогоцкого, П.Д.Юркевича на исторические корни и исходные начала материализма, специфику решения им главных философских проблем – мира, Бога, источников и способов познания, сущности человека, его нравственности, а также причин и последствий распространения материалистических тенденций. Показано, что критика идей материализма представителями киевской духовно-академической традиции осуществляется с теистических позиций, а кульминационным моментом противостояния этих направлений есть понимание человека, содержание и значение духовного в его жизни.

Ключевые слова: философия, идеализм, реализм, материализм, сенсуализм, материя, душа, антропология.

Poperechna H.A.

**RELIGIOUS-ANTHROPOLOGICAL DIRECTION OF CRITICISM OF
MATERIALISM IN THE PHILOSOPHY KIEV SPIRITUAL SCHOOL
THINKERS**

The article is dedicated to the scrutiny of the character and peculiarities of comprehension of representatives of Kiev academic spiritual school of the basic principles of materialism as one of the tendencies in philosophy of the XXI century. A great attention is paid to the analysis of V.M. Karpov, S.S. Gogotskyj, P.D. Jurkevich's points of view on historical roots and initiation of materialism, its specific character of determination of the basic philosophic problems such as explaining of the world, God, springs and methods of perception, the essence of human being, morality, and causes and results of spreading materialistic tendencies. It is shown that the criticism of the ideas of materialism by the representatives of Kiev academic spiritual tradition is realized from the points of view of religion, and the fundamental moment of opposition of these tendencies is understanding of human being, essence and meaning of spiritual in its life.

Key words: *philosophy, idealism, realism, materialism, sensualism, soul, substance, anthropology.*

Надійшла до редакції 20.07.2013 р.